

МАЪНАВИЙ МЕРОСНИ ЎРГАНИШДА ҚАДРИЯТЛАРНИНГ ТАЪРИФЛАНИШИ ВА ТАСНИФЛАНИШИ

<https://doi.org/10.24412/2181-1784-2026-22-299-304>

*Файзиходжаева Дилбар Иргашевна
 ф.ф.д. проф. ЎЗМУ*

Мазкур мақолада фалсафа ва маънавий меросни ўқитишнинг инновацион методлари ҳақида маънавий мерос ва қадрият тушунчаларининг ўзаро боғлиқлиги, уларнинг илмий-назарий жиҳатдан таърифланиши ва таснифланиши, ҳамда жамият ривожига ўрнини таҳлил қилиш орқали фикр юритилади. Шунингдек, мавзу доирасида замонавий таълим тизимидаги муаммолар ва уларнинг баъзи ечимлари таклиф қилинади.

Инсоният цивилизациясининг давомийлигини таъминловчи асосий омиллардан бири бу – маънавий меросдир. Фалсафий контекстда маънавий мерос - ғоя ва таълимотлар йиғиндисини эмас, балки инсоннинг тарихдаги борлиқ усули сифатида маънолар шаклланишининг узлуксиз жараёнини ифодалайди.

Маънавий мерос маданий мероснинг таркибий қисми сифатида ижтимоий ва интеллектуал тажрибани узатишнинг ўзига хос шаклидир. Тафаккур тарихида (айниқса, Шарқ перипатетизмида) мерос ворисийлик занжири сифатида кўрилади. Масалан, антик давр мантикий тизимларининг Шарқ мутафаккирлари асарларида қандай трансформатсияга учрагани мантиқнинг ўзини англаш воситаси сифатидаги ҳаракатини кўрсатади. Маънавий мерос глобаллашув ва ўзгарувчан замон шароитида ўзликни (идентификатсияни) ушлаб турувчи “устун”дир. У инсониятнинг “маънавий соғлом” бўлиши учун зарур муҳит бўлиб, инсон жисмоний омон қолиши учун табиатнинг (экологиянинг) софлигига қанчалик муҳтож бўлса, ўзининг инсонийлигини сақлаб қолиши учун “маънавий экология”га доимий маъно-мазмун муҳитига шунчалик муҳтождир.

Маънавий мерос инсониятнинг ўз-ўзини англаш механизмидир. Биз ўтмишни унга қайтиш учун эмас, балки ўз ақлимиз ва руҳимиз имкониятларини янада чуқурроқ англаш учун ўрганамиз. Маънавий мерос шунчаки объект, қотиб қолган хабар эмас, балки чексиз талқин қилиш жараёнидир. Биз ўтмишни асосан бугунги кун призмаси орқали тушунамиз. Маънавий мерос муаллиф (масалан, ўрта аср файласуфи) “тушунчалар олами” билан замонавий китобхон-ўқувчи “тушунчалар олами”нинг учрашишига имкон беради. Ўтмиш матни ёки артефакти биз билан “сўзлаша” олсагина, яъни борлиқнинг долзарб саволларига жавоб бера олсагина, маънавий мероснинг бир қисми бўлиб қолаверади. Яъни, биз маълум бир нарсани қадрли деб ҳисоблаганимиз учунгина у меросга айланади.

Маънавий меросни ўрганиш жараёнида "қадрият" тушунчаси марказий ўрин тутаяди. Қадриятлар нафақат ўтмишдан қолган ёдгорлик, балки бугунги кун ва истиқболни белгиловчи маънавий мезонлардир.

Бугунги кунда талабаларнинг маънавий меросни ўрганишлари ва кадрлашлари учун уларда фалсафий тафаккурлаш маданиятини шакллантириш давримизнинг долзарб вазифаларидан биридир. Ёшлар мактаб даврида миллатимиз ва инсониятнинг маънавий мероси билан қисман танишадилар, маълумотга эга бўладилар. Лекин нима учун айнан шу шоир, олимнинг ижоди маънавий мерос эканлигини, уни ўрганиш, кадрлаш нима учун зарурлигини ва умуман маънавий мерос нима эканлигини тушуниб етмайдилар. Натижада олган билимларини амалда қўллай олмайдилар.

Маънавий меросга бўлган муносабат “кадрлаш”, “кадрият” тушунчалари орқали шаклланади. Биз ўтмишдан қолган ҳар қандай асар, таълимот, ғояни инсон ва жамият учун аҳамиятлилик даражасини баҳолашимиз натижасида уни кадрият сифатида эътироф этамиз. “Қадрият” нима?, “Қадриятлар қандай таснифланади?”, “Қадриятлар пиллапоyesi (иерархияси) қандай шаклланади?” каби саволларга фалсафа фани жавоб беради. ОТМларда фалсафа фанининг ўқитилиши ёшларда маънавий мероснинг моҳиятини чуқур тушунишлари, ўзларини маълум бир маданий анъананинг давомчиси деб ҳисоблашлари, миллий маънавий меросни асраб авайлаш ўзларининг шаъни ва кадр-қимматларини ҳимоя қилиш билан баробар эканлигини ҳис қилишларига имкон беради.

Фалсафа фанидан ёзилган дарсликлар хажм жиҳатдан катта (400-500 бет атрофида) бўлиб, унда фалсафа йўналишида таҳсил оладиган талабаларнинг билиши керак бўлган маълумотлар қисқартириб баён қилинган. Шу жумладан кадриятлар масаласи ҳам алоҳида мавзу доирасида баён қилинади. (Фалсафа йўналиши ўқийдиган талабалар уни “Аксиология” фани доирасида ўрганадилар.) Фалсафа дарсликларида урғу умумийликка берилган. Аксарият холларда назарий маълумотлар келтирилган. Такрорлаш учун берилган саволлардан мақсад ҳам шу назарий билимларни ўзлаштирганлик даражасини аниқлаштириш бўлган. Бирорта ҳам амалий вазифа, талабани фикрлашга ундайдиган савол (кейс) ўртага ташланмаган. Дарслик нофалсафий мутахассислар учун тайёрланганлиги эътибордан четда қолган. Нофалсафий мутахассислар учун фалсафа фанини ўқитишдан мақсад уларни Ғарб фалсафаси вакилларини билишлари, уларнинг фалсафа фанига, унинг маълум бир йўналишига қўшган ҳиссалари ҳақида маълумотга эга бўлишлари эмас, балки воқеа ва ходисаларнинг фалсафий моҳиятини тушунишларига эришишдир. Шу орқали мустақил, танқидий тафаккурлашга ўргатишдир. Юқорида нофалсафий йўналишда таҳсил олаётган талабалар учун ёзилган дарсликларга билдирган эътирозларимизни “Қадриятлар фалсафаси. (Аксиология)” мавзуси мисолида кўриб чиқамиз. Аввало кадрият тушунчасига берилган таърифларни кўриб чиқамиз.

Муаллифлар жамоаси томонидан тайёрланган Фалсафа дарлигида бу тушунчага қуйидагича таъриф берилган: “Қадрият” тушунчаси - воқеликнинг моддий, маънавий ва идеал тарзда зоҳир бўладиган турли-туман шакллари, кўринишлари, нарсалар, ходисалар, жараёнлар, муносабатлар, турли сифатлар, хусусият, ахлоқ ва маънавийлик мезонлари ҳамда бошқаларнинг субъект учун

ижтимоий аҳамияти ва қадрини ифодаладиган энг умумий аксиологик категориядир.[1.275.] Фалсафа асосларида эса “Қадрият нарса ва буюмларнинг қимматига нисбатан қўлланилмасдан, балки инсон учун бирор аҳамиятга эга бўлган воқеликнинг шакллари, ҳолатлари, нарсалар, воқеалар, ҳодисалар, жараёнлар, ҳолатлар, сифатлар, талаб, тартиблар ва бошқаларнинг қадрини, ижтимоий аҳамиятини ифодалаш учун ишлатиладиган фалсафий категориядир.” [2.125.] деган таърифни ўқиймиз. Учинчи дарслигимизда эса:

“Фалсафий нуқтаи назардан қадрият бу инсоннинг дунёга, воқеликка ва ўз ҳаётига нисбатан маънавий муносабати натижасида шаклланган қадр баҳо мезонидир. Демак қадрият бу инсон онгидаги идеал меъёр ва мезонлар тизими бўлиб у орқали жамиятда маънавий тартиб ва маъно ҳосил бўлади.”[3.291.] Юқоридаги таърифлар мазмунан ўхшаб кетса ҳам, тушунчанинг турли қирраларига эътибор берилиши, уларнинг ифодаланишига кўра фарқ қилишига сабаб бўлади.

Юқоридаги таърифларнинг ҳар бири мантиқ илмининг таърифлаш қоидаларига мос таърифланган. Бу борада эътироз йўқ. Бизнингча дарсликлардаги таърифлар бир хил бўлиши керак. Худди математика, физика ва грамматикадаги каби. Бу фалсафа, яъни гуманитар фан, аниқ фан эмас, унда ҳар бир муаллиф ўзи маъқул кўрган таърифни бериши мумкин деган эътироз билдирилиши мумкин. Тўғри, лекин дарсликларда асосий тушунчаларга ҳар хил таъриф берилиши талабани чалғитади. Бизнингча “Қадрият” тушунчасига берилган турли таърифларни мавзунинг амалий вазифалар қисмида берилса ва талабалардан уларни таҳлил қилиш ва “Сизга қайси таъриф маъқул ва нима учун?” деган саволлар қўйилса, талабанинг мустақил фикрлаш кўникмалари янада ривожланган бўлади ва ўз фикрини далиллаб беришга ўрганади. Бу борада қадрият тушунчасига берилган таъриф инсоннинг воқеликка муносабати ва баҳолаши билан боғлиқлигига урғу берилиши муҳимдир. Чунки айнан шу жиҳатлар талабаларнинг кенг маънода воқеликка ва ўзларига бўлган муносабатларини баҳолашга ва қадрлашга ўргатади. Худди шу усулни мавзунинг қадрият тушунчасининг шаклланиш тарихи қисмида ҳам қўллаш мумкин.

Бу мавзуда қадриятларнинг тўғри таснифланиши ҳам ниҳоятда муҳимдир. Юқорида кўрсатилган дарсликларда қадриятлар таснифи тўлиқ ва аниқ берилмаган. Мантиқ илмининг тушунчаларни бўлиш ва таснифлашга оид қоидаларига биноан қадриятларни таснифлашда бўлиш асоси аниқ кўрсатилиши шарт. Дарсликларда бу ҳолат кўпинча “яширин” бўлиб қолган ва таснифлар тўлиқ бўлмаган. Уларда воқеа ва ҳодисаларнинг объектив асосига кўра моддий ва маънавий қадриятларга, субъектларига (ташувчисига) кўра: шахсий, оилавий, жамоавий, касбий ва бошқаларга бўлиниши алоҳида кўрсатилади.

Қадриятларнинг шахсий, оилавий, жамоавий, миллий, минтақавий, диний (маълум бир динга эътиқод қилувчилар доирасида), умуминсоний турларга бўлиниши асосида қамров доираси (амал қилиш доираси) белги қилиб олинганлиги қайд этилмайди. Шунингдек, қадриятларнинг ўзгариши билан

боғлиқ холда давомийлигига кўра қисқа муддатли, узоқ муддатли ва доимий турларга бўлинишини кўрсатиш, бу давомийликнинг нималарга боғлиқлигини чуқурроқ тушунишга ёрдам беради. Ижтимоий онг шакллариغا кўра қадриятларнинг таснифи деярли барча дарсликларда берилган. Бу таснифда баъзан илмий (эпистемик) қадриятларга ўрин берилмаган. Қадриятлар таснифи билан боғлиқ яна бир масала солиштириладиган ва солиштирилмайдиган қадриятлардир. Масалан, “Инсон ҳаёти учун сув қадрлими ёки ҳаво?” деган савол солиштириб бўлмайдиган қадриятлар ҳақидаги саволдир. “Инсон учун ҳамёни қадрлими ёки ҳаёти?” бу солиштириладиган қадриятларга оид саволдир. Айтиш мумкинки, бир неча қадриятлардан бирини танлаб, бошқаларини четга суриб бўлмайдиган қадриятлар солиштирилмайдиган қадриятлардир. Танлаш имкони бўлган қадриятлар эса солиштириладиган қадриятлардир.

Стенфорд энциклопедиясига кўра ички ва ташқи қадриятлар фарқланади. [5.] Ички қадрият ўз-ўзидан қимматли бўлган нарсаларни, яъни бошқа бирор мақсадга эришиш воситаси бўлгани учун эмас, балки борлигининг ўзи учун қадрланадиганларни ифодалайди. Масалан, бахт, билим ёки завқ. Ташқи қадрият бирор бошқа нарсага эришиш учун восита бўлган қадриятлардир. Масалан, пул ўз-ўзидан қадрият эмас, лекин у бошқа эҳтиёжларни қондириш воситаси сифатида қадрланади.

Қадриятлар яна мазмуни ва шаклига кўра субъектив (инсоннинг хоҳиши, диди ёки ҳиссиётларига боғлиқ) ва объектив (инсоннинг фикридан қатъи назар, ўз қимматига эга бўлган тушунчалар) турларга бўлинади. Биринчисига шахсий қизиқишлар мисол бўлса, иккинчисига ҳақиқат, адолат тушунчаларини ёки инсон ҳаётини мисол қилиш мумкин.

Юқорида кўриб ўтганимиздек, қадриятлар таснифи мантиқий асосига кўра турли хил бўлиши мумкин.

Инсон фақат ўзида бор бўлган, яъни ҳис қиладиган ва қадриятлар дунёсига кирадиган нарсаларгина эмас, балки ҳис қилмайдиган, аммо мавжуд бўлган қадриятлар ҳам бор. Инсон қадриятларни ҳис қилишнинг чексиз имконига эга. Унинг қадриятлар дунёси қанчалик бой ва тўла бўлиши эса унинг бу қадриятларни ҳис қилиш қобилиятининг қанчалик ривожланганлигига боғлиқ. Бу ҳолат ҳар бир инсонда ўзига хос қадриятлар поғонасини (иерархиясини) шакллантиради.

Барча қадриятлар тизимида ўзига хос бир қонуният мавжуд бўлиб, унга кўра қадриятлар бир-бирига нисбатан шундай “поғонали тузилма” (иерархия) ҳосил қиладигани, натижада бир қадрият бошқасидан “юқори” ёки “қуйи”да туради. Бу поғонали тузилма, “ижобий” ва “салбий” қадриятларга ажралиш каби, қадриятларнинг ўз моҳиятидан келиб чиқади ва фақат “бизга таниш бўлган қадриятлар” билан чекланмайди.[4.305.] Дарсликлардага қадриятлар мавзусида қадриятлар поғонасини аниқлаш ҳам муҳим амалий аҳамиятга эга.

Мантиқ фанидан дарс бериш жараёнида муҳаббат тушунчасини объектига кўра, қадрланиш даражаси нуқтаи назаридан юқоридан қуйига ёки қуйидан

юқорига қараб бўлиш вазифасини берганимда, талабаларнинг деярли барчаси энг биринчи ўринга, юқорига “Аллоҳга муҳаббат” ни қўйганлар. Кейин ота онага, ватанга муҳаббат ва б. ларни ёзганлар. Демак шахс қадриятлар таснифида илоҳийлик муҳим ўрин эгаллайди. Шу ўринда талабаларга “Аллоҳга бўлган муҳаббат сизни бошқаларнинг ҳаққига хиёнат қилишдан қайтариши керак. Сиз шундай қиласизми? Имтихонни ўз билимингиз билан топширасизми ёки кўчирасизми?” деб савол берилиши уларнинг қадриятлар пиллапояси ҳақидаги тасаввурларини аниқлаштиришга ёрдам беради.

Айтиш жоизки, ҳар бир шахснинг, оиланинг, жамиятнинг ўз қадриятлар пиллапояси бор. Улар бир-бирига ҳамма вақт ҳам мос келмайди, баъзан зиддиятли вазиятлар ҳам учрайди. Масалан шахсий ва оилавий қадриятлардаги тушунмовчилик манфаатлар тўқнашувини, зиддиятларни келтириб чиқаради. Дарсликларда бундай ҳолатлар билан боғлиқ муаммоли вазиятларнинг (кейсларнинг) берилиши талабаларнинг олган билимларини амалиёт билан боғлашларига, танқидий тафаккурлаш қобилиятларининг юксалишига имкон яратади.

Юқоридаги фикрлар нофалсафий йўналиш талабалари учун Фалсафа дарсликларининг ёзилиши билан боғлиқ бўлиб, қадриятлар мавзуси доирасида баён қилинди. Бу мулоҳазалар дарсликдаги бошқа мавзуларга ҳам тааллуқлидир. Таълимни рақамлаштириш (рақамли платформалар, электрон кундаликлар, масофавий таълим) жараёнида технологик детерминизм ва жонли мулоқотнинг таҳчиллиги, яъни инсоний мулоқотнинг қадрсизланиши ва “коммуникатив бегоналашув” муаммосининг олдини олиш, талабаларда шаклланиб бораётган “клипли фикрлаш” нинг салбий оқибатларини қисман бўлсада камайтириш мақсадида Фалсафа дарсликларидаги мавзуларни амалиёт билан боғлаш бугунги куннинг асосий вазифаларидан биридир. Муаммони ҳал қилишда “ёшлар телефонга боғланиб қолди” деган оддий, кундалик қарашдан юқори кўтарилиб, педогог ва талаба ўртасидаги жонли, ҳис-туйғуларга ва маънавий таъсирга асосланган “Мен ва Сен” муносабатини жонлантириш орқали, таълим олувчиларда ижтимоийлашувнинг кучайишига, виртуал дунёдан реал дунёга эътиборли бўлишларига, жамиятдан ажралиб қолишларининг олдини олишга ҳаракат қилиш зарур. Бу борада Фалсафадан ёзилган дарсликлар илмий терминларининг мураккаблиги, назарий маълумотлар ҳажмининг катталигидан талабаларни ўзидан узоқлаштирадиган эмас, балки содда тилда тушунарли ёзилган, ихчам ҳажмли, амалиёт билан боғланган, ҳаётий муаммоларнинг ечимини топишда ёрдам берадиган кейслар базасига эга бўлган, фалсафий тафаккурни шакллантирадиган ўқув адабиёти бўлишига интилиш муҳимдир.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Falsafa. Darslik. Mualliflar jamoasi. Toshkent, 2024. 268- 306- б.
2. Назаров Қ. Фалсафа асослари. Дарслик. Тошкент: Ўзбекистон файласуфлари миллий жамияти нашриёти 2024. 200 б. <http://library.ziyonet.uz>

3. Xolmominov J. Falsafa [Matn] Darslik -Toshkent: Marifat-print- media, 2026. 289-314-b.
4. Шелер М. Формализм в этике и материальная этика ценностей //Избр. произв. М.”ГНОЗИС», 1994, с. 305.
5. Value Theory. Stanford Encyclopedia of Philosophy. <https://plato.stanford.edu>